

УДК 130.2(477.54-2)«193»(045)

С.Ю. Сабадаш

ХАРКІВСЬКА НАУКОВА ПСИХОЛОГІЧНА ШКОЛА 1930-х РОКІВ ТА ЇЇ ВНЕСОК У РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРОЛОГІЧНОЇ ДУМКИ

Ім'я Л.С. Виготського та його науково-теоретичні здобутки тривалий час були під негласною забороною. Поступово його роботи почали знову повертатися у науковий світ – спочатку в психологію, а потім і в більш широке коло гуманітарних наук. Це сталося завдяки тому, що за зізнанням його учня та послідовника А.Р. Лурії: «Не буде перебільшенням назвати Л.С. Виготського генієм. За понад п'ять десятиліть у науці я не зустрічав людини, яка б хоч наблизилась до нього за ясністю розуму, здатністю бачити суть найскладніших проблем, багатством пізнань у широкому колі галузей науки та вмінням передбачати подальші шляхи розвитку психології» [6; 25]. Але становлення науки в нових соціальних умовах після більшовицького перевороту було складне. Прагнучи здійснити практичне втілення теоретичних здобутків на підставах нового вчення (марксизму), у конфлікті зійшлися науковці, що змогли самостійно переробити вчення марксизму для плідного застосування в тих галузях науки, де працювали М.Бахтін, Л.Виготський, С.Рубінштейн та ін.; з іншого боку їм протистояли «вчені», що ситуативно примкнули до марксизму, як «єдино правильного вчення», що слугує правлячій партії більшовиків за взірця і обіцяє своїм послідовникам різноманітні блага.

Сталінський «Великий Перелом», проголошений 1929 р., ознаменував початок нової епохи тотальної мобілізації людських ресурсів і створення нових адміністративно-господарських структур. 1930-ті рр. проходять під знаком посилення контролю над наукою, взаємопроникнення науки й державно-партійних органів та створення «Сталінської науки» у Радянському Союзі. Цілком в дусі епохи великих здійснень на початку 1930-х рр. по всій країні проходять процеси реорганізації старих і появи нових навчальних і науково-дослідних закладів, таких як Всесоюзна академія сільськогосподарських наук ім. В.І. Леніна (ВАСГНІЛ, 1929 р.), Експериментальний дефектологічний інститут (ЕДІ, 1929 р.), Інститут мови й мислення (1931 р.), Всесоюзний інститут експериментальної медицини (ВІЕМ, 1932 р.), Українська психоневрологічна академія (1932 р.) та Харківський педагогічний інститут (1933 р.).

За роки першої п'ятирічки (1928-1932 рр.) кількість наукових інститутів по країні зросла наполовину, з 1263 до 1908, з них число науково-дослідних інститутів збільшилося з 438 до 1028 [9; 244]. При цьому за період 1929-1931 рр. адміністративний апарат науки розрісся восьмиразово – з 362 до 2903 керівників у науці [4; 116-117].

У 1930-х роках у радянській науці почав відчуватись ідеологічний тиск на вчених, наукова діяльність яких не вписувалася в рамки офіційної комуністичної ідеології. Особливо гостро це проявилось в наукових установах Москви. В Інституті психології, де працював Л.Виготський, почалися дискусії-доноси, що були характерною рисою тих часів. На подібних «наукових» нарадах проводилося цілеспрямоване ідеологічне цюкування вчених, у яких методологічна база досліджень не збігалася з ідеологічними засадами правлячої партії. Використовуючи теоретичну основу тих же класиків марксизму, «партійні вчені» викривляли наукові досягнення талановитих вчених, які, на відміну від «партійних», змогли творчо підійти до засад марксистського вчення відносно суспільства та людини і на цій базі створити нове знання. Такі напади болісно сприймалися Л.Виготським та його прибічниками.

Багато вчених, прагнучи уникнути конфліктних ситуацій з представниками офіційної ідеології, або йшли на поступки, змінюючи свої наукові програми на угоду вимогам партійних працівників, або прагнули переміститися на периферію країни, де ідеологічний гніт ще не проявляв себе такою мірою, як у столиці.

Для Л.Виготського та групи його соратників надалася можливість переїзду до Харкова, де в той час створювалася Психоневрологічна академія, керівництво якої було зацікавлене в залученні кваліфікованих фахівців-психологів. Запрошення з Харкова, що був тоді столицею Української РСР, прийшло від українського наркома охорони здоров'я С.Канторовича. Наркомздоров'я УРСР вирішив створити в Українському психоневрологічному інституті (пізніше, в 1932 році, його перетворили у Всеукраїнську психоневрологічну академію) сектор психології (психоневрологічний сектор).

Л.Виготський брав участь у переговорах. Посада завідувача сектору була запропонована О.Лурії, завідувача відділу експериментальної психології (пізніше він став відділом загальної й генетичної психології) – О.Леонтєву. У листопаді 1931 року на посаді завідувача кафедри генетичної психології Державного інституту підготовки кадрів Наркомздоров'я УРСР був затверджений Л.Виготський [1; 128-129]. Однак він, на відміну від О.Лурії й О.Леонтєва, до Харкова не переїхав, хоча постійно там бував – виступав із доповідями, читав лекції, складав іспити як студент-заочник медінституту (куди він вступив у тому ж 1931 році).

Показовим є перелік наукових установ, у роботі яких брали участь учні й послідовники Л.Виготського: Українська психоневрологічна академія, Український науково-дослідний інститут педагогіки, Харківський державний педагогічний інститут.

У 1931 році О.Леонтєв очолив Харківську групу психологів – учнів Л.Виготського, до якої входили О.Запорожець, Л.Божович, П.Гальперін, П.Зінченко, Г.Луков, В.Аснін і ін.

Оцінюючи сьогоднішні початкові етапи розвитку Харківської психологічної школи, можна з упевненістю сказати, що тоді пощастило й Росії і Україні. Блискуча група молодих психологів, що називали себе «виготчанами» (О.Леонтєв, О.Лурія, О.Запорожець, Л.Божович), у буквальному значенні слова врятувалася, збереглася й допомогла зберегтися вітчизняній психології. Учні та послідовники Л.Виготського широ, з захопленням і надзвичайно вдало та продуктивно будували марксистську психологію. Гідним подиву було те, що в рамках цієї єдиної добровільно прийнятої вченими марксистської основи допускався справжній плюралізм. У Харкові знайшлася ще одна група таких же молодих людей, яких «виготчани» заразили своїми ідеями й разом сформували невеликий науковий колектив, до якого увійшли В.Аснін, П.Гальперін, П.Зінченко, О.Концева, Г.Луков, К.Хоменко та низка інших науковців. Тому є всі підстави назвати Харківську школу справжньою науковою школою в істинному значенні цього слова, з якою тісно співробітничав відомий харківський психолог Ф.Бассін. Досить швидко були встановлені контакти з психологами Києва (Г.Костюк), Одеси (Д.Елькін) та психологами Вірменії й Грузії.

Важко собі уявити тогочасну ситуацію у Харкові: немає не тільки челпанівського Інституту психології, але немає жодної психологічної лабораторії хоча б у звичному для того періоду вигляді – все робилося в яслах, у дитячих садках, школах, малоприспособлених для досліджень аудиторіях навчальних інститутів. При цьому обладнання робилося своїми руками. Ентузіасти цієї наукової школи не тільки працювали в різних закладах, але й зносили часом напівголодне існування. І не зважаючи на це, ними була задумана й реалізована комплексна програма досліджень розвитку психіки дитини, концептуальним стрижнем якої стала дія, що виступала в різних іпостасях: предметом вивчення й об'єктом формування. До обставин, котрі підлягали вивченню й врахуванню, відносилися зовнішні засоби й внутрішні способи реалізації дії, місце й роль об'єктів діяльності, її цілі, завдання, мотиви й т.п. Порівнювалася ефективність результатів, що досягаються за допомогою різних дій, уточнювалися етапи інтеріоризації зовнішніх дій у внутрішні, а тим самим розкривалася природа і механізми трансформації впливу предметного світу у психічні імпульси, реакції, стани тощо.

Набуваючи досвіду, розробляючи геніальні ідеї Л.Виготського, група вчених під керівництвом О.Леонтєва висуваючи власні сміливі задуми засновує новий напрям у психології – діяльнісний. Всі колеги О.Леонтєва у Харківській психологічній школі були не тільки яскравими індивідуальностями, але й оригінальними вченими, творцями власних напрямів і шкіл. Діяльнісна школа тому й може бути названа школою, що в ній не було рядових учнів. Ролі в цьому колективі були різні: визнаним лідером був О.Леонтєв, совістю – О.Запорожець, генієм – О.Лурія, мужнім науковим темпераментом, що щедро розкидав свої ідеї – Д.Ельконін, а вчителем завжди залишався П.Гальперін. Принагідно слід навести висловлення самого П.Гальперіна, який, згадуючи харківський період своєї діяльності, підкреслював, що вчення про предметну діяльність «привело до істотної зміни в акцентах досліджень. Л.Виготський підкреслював вплив вищих психічних функцій на розвиток нижчих психічних функцій і практичної діяльності дитини, а О.Леонтєв підкреслював провідну роль зовнішньої, предметної діяльності в розвитку психічної діяльності, у розвитку свідомості» [2; 241].

На жаль, наприкінці 30-х років, подальше дослідження альтернативи «діяльність – єдність афекту й інтелекту» виявилось знятим з робіт О.Запорожця. І тільки пізніше, в 60-70 рр., він уже відкрито писав: «Є підстави вважати, що, на відміну від інтелектуального керування, що регулює поведінку відповідно до об'єктивного значення умов розв'язуваного завдання, керування емоційне

забезпечує корекцію дій адекватно змісту, що відбувається для суб'єкта, для задоволення наявних у нього потреб. Лише погоджене функціонування двох систем, лише, за висловом Л.Виготського, «єдність афекту й інтелекту»... може забезпечити повноцінне здійснення будь-яких форм діяльності...» [5; 259]. Цей видатний послідовник Л.Виготського дійшов висновку, що в основі «емоційного передбачення майбутнього результату дій...лежить, очевидно, та функціональна система інтегрованих емоційних і когнітивних процесів, та єдність афекту й інтелекту, яку Л.Виготський вважав характерною для вищих специфічно людських почуттів» [5; 283].

І не випадково програма конкретних експериментальних досліджень Харківської групи своїм коріннями йде у філософсько-методологічну проблематику, сформовану Л.Виготським в його науково-теоретичних працях. Вважаємо за доцільне бодай стисло викласти наведену самим О.Леонтєвим характеристику основних етапів досліджень Харківської науково-дослідницької групи:

Перший цикл досліджень (1932-1933 рр.) стосувався проблеми «образ-процес», у межах якої досліджувалися співвідношення мови й практичного інтелекту (Л.Божович), дискурсивне мислення дитини дошкільного віку й розвиток значень (О.Запорожець, Л.Божович) та оволодіння поняттями в процесі навчання (О.Леонтєв). До цього ж періоду належить початок експериментів П.Зінченко над феноменом забування та розробка О.Запорожцем проблеми «сприйняття як дії». Результатом цього циклу стало, по-перше, положення про те, що в перенесенні значення й узагальненні не тільки розкриваються, але й формуються, і що перенесення є не тільки адекватним методом дослідження узагальнення, але й самим процесом узагальнення, в якому спілкування є окремою умовою перенесення; по-друге, встановлення існування двох різних видів перенесення (застосування практичної дії в обраній експериментом ситуації й дискурсивний процес) і відповідно і двох різних рівнів узагальнення. Образ «відстає» від процесу (експерименти з розведенням значення й операції).

Другий цикл досліджень (1934-1935 рр.) переслідував наступну мету: винести досліджувані процеси «назовні» і простежити їх у зовнішній діяльності. Тут виникала проблема вибору знаряддя як предмета, у якому зафіксований суспільно вироблений прийом, чим воно й відрізняється від засобу (підпорядкованого «природній психології»). Це були відомі експерименти П.Гальперіна, описані в його дисертації «Психологічна відмінність знарядь людини від допоміжних засобів тварини» (1935 р.), а також роботи П.Зінченко, В.Асніна, О.Запорожця й Л.Божович. Загальним результатом цього циклу досліджень виявився концептуальний висновок: опанувати знаряддям, як і значенням, значить опанувати процесом, операцією. Відбувається це в спілкуванні чи у «винаході» – байдуже, в той час як сама операція визначається об'єктивними властивостями використовуваного в досліді предмета, а вже те, як виступає предмет, залежить від ставлення до нього людини, тобто процесу в цілому, яким є реальне життя.

Основна ідея третього циклу досліджень (1935-1936 рр.) полягала в наступному: ключ до морфології свідомості лежить у морфології діяльності. Сюди належать роботи В.Асніна, Т.Гиневської, В.Мистюк, К.Хоменко й ін., але насамперед Г.Лукова, який в експерименті продемонстрував відносини теоретичної й практичної діяльності на матеріалі усвідомлення в процесі гри. У дослідженнях В.Асніна підтвердилась ідея структури діяльності як цілого (залежність ефективності розв'язання завдання від мети, мотивації, характеру всієї діяльності).

Четвертий цикл досліджень (1936-1940 рр.) походив із передумови: усі внутрішні процеси побудовані за зразком зовнішньої діяльності й мають ту ж будову. Це був плідний період, до якого належать насамперед дослідження П.Зінченко щодо мимовільного запам'ятовування (пам'ять як дія), досліді О.Запорожця стосовно сприйняття як дії, Г.Лукова про виняткове значення гри (експериментальне «розведення» змісту й значення) та низка інших; цікаво, що в цей час об'єктом вивчення харків'ян все більше ставало сприйняття мистецтва.

Де були викладені ідеї групи? «По-перше, у неопублікованій дисертації П.Гальперіна. По-друге, навколо проблеми «сприйняття як дія» – ці роботи друкувалися постфактум.... Є публікації по цій проблемі в О.Запорожця в київських виданнях. ...Дослідження Т.Гиневської про розведення генетичного центру малюнка, яке документально експлікує наявність аналізу діяльності (дія, ціль). Інша експлікація цього – дисертація П.Зінченко про мимовільне запам'ятовування. Нарешті, моя вступна стаття в розсипаному збірнику про життєві й наукові поняття. Там... уводилося поняття діяльності», – згадував О.Леонтєв в усних мемуарах.

Мабуть, одним із ранніх досліджень періоду 1932-1934 рр., проведених у рамках Сектору психології УПНА, була друга середньоазіатська експедиція О.Лурії. У той час як публікація цих досліджень російською мовою з ряду причин не могла відбутися до 1970-х рр., огляди результатів цих експедицій були опубліковані на англійській й німецькій мовах ще в першій половині 1930-х рр.

Примітно, що в публікаціях, присвячених другій експедиції, сектор психології УПНА спеціально згадується як структура, на базі якої було організовано й проходило це дослідження.

Діяльність харківської групи та їх висновки безпідставно продовжували критикувати толерантні до владної ідеології вчені. На захист своїх досягнень були спрямовані великі сили молодих вчених. Але сили були не рівні. Більшість вчених харківської групи поступово піддавалось ідеологічному тиску, відмовляючись від своїх робіт та висновків, визнаючи помилки та приносячи прилюдне каяття.

Але Л.Виготський, як толерантна й порядна людина, обрав інший шлях, бо був хворим на туберкульоз. Б.Зейгарник згадує: «У Виготського було дуже важке життя. Він був геніальною людиною, що створила радянську психологію. Його не розуміли. Він бігав, я пам'ятаю, як зацькований звір, по кімнаті, і казав: «Я не можу жити, якщо партія вважає, що я не марксист». Якщо хочете, Виготський фактично вбив себе, або, я так би сказала: він зробив все, щоб не жити. Він навмисно не лікувався» [7; 16]. До останньої миті Л.Виготський прагнув затвердити і зберегти в науці ті відкриття й методологічні напрацювання, які допомогли б внести в молоду радянську психологію надію на подальший її розвиток у вибраному ним напрямку.

Після сумнозвісної ухвали ЦК ВКП(б) «Про методологічні збочення в системі Наркомпросу» від 4 липня 1936 долі, вже після смерті Л.Виготського, праці вченого, що був провідним науковцем і в цій галузі, знищувались фізично та ідеологічно, і цей науковий вандалізм відкинув вітчизняну психологічну думку на десятиліття назад.

Дослідження, проведені в Харкові учнями й співробітниками Л.Виготського, базувалися на теоретико-методологічній базі культурно-історичної теорії розвитку вищих психічних функцій особистості. О.Лурія виокремив із теоретичної спадщини Л.Виготського культурний аспект, що містить у собі «...соціально детерміновані засоби організації знань, пропонувані дитині, і види знарядь, як розумових, так і фізичних, якими забезпечується дитина для виконання різних завдань. Одним із ключових знарядь, винайдених людством, є мова, і Л.Виготський особливо підкреслював роль мови в організації й розвитку процесів мислення» [6; 32].

У концепції культурно-історичного розвитку психіки Л.Виготського закладена низка ідей, які в сучасній науковій думці стали вихідними для розвитку нових досліджень і побудови оригінальних теоретичних положень. Це стало можливим завдяки тому, що на початку становлення цієї концепції її основні положення перевірялися в різних галузях науки про людину – від педагогіки до дефектології, від початку формування вищих психічних функцій до їх розпаду в ході хвороби чи травми. Те, що в основі своєї концепції Л.Виготський поклав культуру як фактор розвитку людини в сфері психології, збагатило культурологію у напрямі «культура – особистість». Значним позитивом слід вважати ще й те, що теоретичні дослідження й гіпотези Л.Виготського і його послідовників переконливо підтверджувалися експериментальними перевірками.

Джерельні приписи

1. Выгодская Г.Л. Лев Семенович Выготский. Жизнь. Деятельность. Штрихи к портрету / Выгодская Г.Л., Лифанова Т.М. – М.: Смысл, 1996. – 424 с.
2. Гальперин П.Я. К воспоминаниям об А.Н.Леонтьеве / П.Я. Гальперин // А.Н. Леонтьев и современная психология. – М.: Изд-во МГУ, 1983. – 288 с.
3. Культурное строительство в СССР. – М.: Госстатиздат, 1956. – 204 с.
4. Есаков В.Д. Советская наука в годы первой пятилетки: Основные направления государственного руководства наукой / В.Д. Есаков. – М.: Педагогика, 1971. – 271 с.
5. Запорожец А.В. Избранные психологические труды / А.В. Запорожец. – М.: Педагогика, 1986. – 320 с.
6. Лурья А.Р. Этапы пройденного пути. Научная автобиография / А.Р. Лурья; Под ред. Е.Д. Хомской. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1982. – 184 с.
7. Ярошевский М.Г. Выготский Л.С.: в поисках новой психологии / М.Г. Ярошевский. – Изд. 2-е, доп. – М.: Изд-во ЛКИ, 2007. – 304 с.

Резюме

Розглядається діяльність харківської групи послідовників і учнів Л.С. Виготського, подальше формування досліджень в руслі культурно-історичної теорії розвитку і її застосування в гуманітарних науках.

Ключові слова: культура, культурно-історична теорія, свідомість, розвиток.

Summary

Sabadash S. Kharkiv scientific psychological school of 1930th and her contribution are to development of the Ukrainian culturological idea

The article views the activity of the group of Kharkiv successors and followers by Lev Vygotsky, the further formation of investigations in the course of cultural and historic theory of development and its application in the humanities.

Key words: culture, in a civilized manner is a historical theory, consciousness, development.

Аннотация

Рассматривается деятельность харьковской группы последователей и учеников Л.С. Выготского, дальнейшее формирование исследований в русле культурно-исторической теории развития и ее влияние на современную украинскую культурологическую мысль.

Ключевые слова: культура, культурно-историческая теория, сознание, развитие.